

Данко М. Шипка*

(Државни универзитет Аризоне, Темпи, САД)

ОД ПУКОВНИКА ДО ПОКОЈНИКА: ЛЕКСИЧКО ИНЖЕЊЕРСТВО У ДУГОМ 19. И НАКОН КРАТКОГ 20. ВИЈЕКА

Новоречје, 2024, бр. 10.

У овом раду представљају се резултати анализе неколико покушаја лексичког инжењерства на словенском југу. Под лексичким инжењерством подразумијевамо ситуацију када одређене лексичке и културне елите настоје да у општу употребу уведу нове ријечи, најчешће у настојању да истисну постојеће лексеме. Такав процес подразумијева два корака – лексичко процјењивање (да је постојећа лексема неодговарајућа) и лексичко увођење (приједлог нове лексеме која би се умјесто те неодговарајуће користила). У раду се користи Хобсбаумов временски оквир дугог 19. вијека (1789 – 1914) и кратког 20. вијека (1915 – 1989). Анализирана су три случаја лексичког инжењерства из дугог 19. вијека и два непосредно након кратког 20. вијека. Показало се да су случајеви лексичког инжењерства у дугом деветнаестом вијку били изузетно успјешни, одликовао их је велики степен прихваћености, док су они након кратког двадесетог вијека били изразито неуспјешни. Ова диспропорција објашњава се мањим бројем корисника, изразитијим ауторитетом и непостојањем устоличене традиције у дугом 19. вијеку.

Кључне ријечи: лексикологија, лексичко инжењерство, дуги 19. вијек, кратки 20. вијек, лексичко планирање, лексичко процјењивање, лексичко увођење.

Увод

У овом раду представљају се резултати анализе неколико покушаја лексичког инжењерства на словенском југу. Под лексичким инжењерством подразумијевамо ситуацију када одређене лексичке и културне ели-

* danko.sipka@asu.edu; ORCID 0000-0002-9144-8155.

те настоје да у општу употребу уведу нове ријечи, најчешће у настојању да истисну постојеће лексеме. Такав процес подразумијева два корака – лексичко процјењивање (да је постојећа лексема неодговарајућа) и лексичко увођење (приједлог нове лексеме која би се умјесто те неодговарајуће користила). Пуризам (више у Thomas 1991 и Langer and Nesse 2012) је типичан примјер оваквог процеса – лексичко процјењивање чини страну ријеч неодговарајућу као такву па се уводи нова ријеч.

У монографији о лексици и културном идентитету (Širka 2019) предлажем мјеру прихватања лексичког инжењерства, крајње тачке ове мјере су потпуно одбацивање (све што је предложено, одбијено је) и потпуно прихватање (све што је предложено, прихваћено је). Сама мјера има овај облик: проценат прихваћеног минус проценат неприхваћеног. Тако, ако имамо листу од 100 ријечи за које се предлаже замјена и ако су све замијењене, онда је вриједност показатеља 100 (100 прихваћених – 0 неприхваћених = 100). Уколико ниједна није замијењена, вриједност је –100 (0 прихваћених – 100 неприхваћених = –100). У стварности се онда вриједности крећу између минус и плус сто а нула означава равнотежу одржавања претходног стања са замјењивањем. Ова мјера је у неку руку индикатор динамике између елита и укупне масе говорника а њен позитивни и негативни сектор знатно пластичније говоре о успјеху односно неуспјеху инжењерства од голог процента онога што је прихваћено односно онога што је очувано из претходног стања.

Инжењерство је засновано на ауторитету оних који врше лексичко просуђивање и увођење. Код Словена, оно је у типичном случају на националном нивоу. Ауторитет је у жижи интересовања у друштвеним наукама још од класичног Веберовог рада о овој теми (Weber 1992, 1919), гдје су издвојена три типа ауторитета: традиционални (такав, на примјер, имају религијски службеници), харизматски (такав је ауторитет вођа или институција које имају привлачност), и рационално-правни (такав је ауторитет закона). Једна новија монографија (Humer 2013) даје преглед појма ауторитета (углавном политичког) код различитих аутора и у различитим интелектуалним традицијама, већином онима насталих након реченог Веберовог есеја. Показује се да постоји велики број оправдања за ауторитет и његових извора. За потребе овог рада, важно је разумјети да успостављање нормативног језичког ауторитета може попримити различите облике и посезати за различитим оправдањима. Код нас, а и у другим словенским културним традицијама, овај тип нормативног језичког ауторитета знатно је израженији него у неким другим културама, на примјер, енглеским, гдје је досег утицаја нормативних лингвиста знатно ограниченији, како се види из студије гдје је истражен појам ауторитета у енглеском језику (Milroy and Milroy 2012).

У случају лексичког инжењерства код Словена, оно се у типичном случају изводи на нивоу народа, нације. Кад се говори о нацији, треба подсјетити на класичну Гелнерову студију (Gelner 1983), гдје је наглашена конструктивистичка природа нације и национализма, па онда и новији Брубејкеров приступ (Brubaker 2002, 2004, 2009), у којем се нација не схвата као стање, него као процес. Управо процеси етницизације и ународњавања имају кључну улогу у различитим нормативним захватима код нас и у другим словенским срединама а лексичко инжењерство је кључни елемент тих нормативних захвата. У неким су ти процеси веома изразити, у другима запретени. Више о овоме може се наћи у Шипка (2022). Прећи ћемо сада на конкретне покушаје лексичког инжењерства у дугом деветнаестом вијеку (у хобсбаумовом смислу) и након (поново по Хобсбауму) кратког двадесетог вијека, ономе што би се могло (надограђујући Хобсбаумову теорију) назвати ултракратким 21. вијеком (глобални поредак успостављен након пада комунизма чини се да се већ распао или је у крајњим стадијумима распада).

Дуги деветнаести вијек

За дуги деветнаести вијек изнијећемо резултате три различита покушаја лексичког инжењерства, два код Срба и један код Хрвата. Први српски покушај изнијет је у тексту иза кога стоји Јован Стерија Поповић у Дружтво србске словесности (1847), гдје се предлажу домаће замјене за одређене стране ријечи у терминологијама (овај покушај описан је детаљније у Шипка 2022б). Други је анонимни чланак у Јавор (1863), гдје се износе приједлози сличних замјена за општеупотребне ријечи (детаљно је описан у Шипка 2018). Хрватски захват лексичког инжењерства извршили су Илирци, а документовао га је Томас (1988), анализа тих података представљена је у Šipka (2019).

О обликовању српске лексике у дугом деветнаестом вијеку писано је доста (Грицкат 1964, Гицкат-Радуловић 1996, Herrity 1978, Ивић 1999, Кашић 1981, Милановић 2017, Младеновић 1988, Суботић 2007) углавном у похвалном тону. Посебно треба поменути Херитијев рад, који унеколико одудара – мада признаје да су покушаји српског инжењерства били доста успјешни (ово је на линији онога што тврде остали поменути аутори) али онда тврди:

From what has been said it can be seen that purism was a subject of fairly lively debate in Serbia in the second half of the nineteenth century. The fact that purism had no real impact was because there was no real concerted campaign and the Serbs felt themselves under no real threat from any foreign language, unlike their neighbours the Croats who felt immediately threatened by German. (Herrity 1978:223)

Ова тврдња да је српски пуризам, за разлику од хрватског био без реалног утицаја одудара не само од онога што се може наћи код наших аутора, него и самим тврдњама Херитија да је скоро половина приједлога из Јавора (1863) и даље у употреби у књижевном језику. Видјећемо даље како изгледају конкретни статистички подаци.

Ако примијенимо формулу за мјерење прихваћености лексичких интервенција предложено у Šipka (2019), онда ствари изгледају овако. Ако узмемо у обзир само однос стране ријечи на лијевој страни списка и њених домаћих еквивалената, онда имамо овакву ситуацију. Предложена ријеч је прихваћена за ту страну у 71% случајева (нпр. *претплата* је замијенила *абонамент*), а страна сачувана у 29% (на примјер *антропологија* је још у употреби а предложено *човекословље* у неутралном стандардном језику није), што даје индекс прихваћености од +41. Можемо овом индексу додати још један. Наиме, основна намјера предлагача (уз то да се употреба стандардизује) била је да се избаце страни називи. Тако онда уз индекс прихваћености, можемо израчунати и индекс одбачености. Наиме, ако у маси неприхваћених приједлога с једне стране ставимо случајеве гдје су остале стране ријечи (76%, као у *антропологија*) а с друге оне које су на списку предложене и друге ријечи од домаћих основа (21%, нпр. *агрикултуру* није замијенило предложено *земљеделије*, него *земљорадња*), добијамо фактор одбачености од +55. Видмо, дакле, да је маневар замјене страних ријечи домаћим био веома успјешан у оба ова смисла. Да напоменемо, да су све замијењене, вриједност би била 100, да није ни једна, вриједност би била -100.

Подаци из листа Јавор (1863) изгледају овако. Од укупно 180 случајева било је 152, гдје је замјена прихваћена (84%) и 28 гдје није (16%). Тако онда речени показатељ има вриједност +68. Примјери одбачених страних ријечи и употребе предложених замјена су *тропфне* – *капљице*, *штопл* – *запушач*, *дувар* – *зид*, *фуруна* – *пећ*, *квицнагл* – *каранфилић* а случајеве гдје је страна ријеч остала илуструје: *лепеза* – *маалица*

У Šipka (2019) анализиран је, по подацима из Томас (1988) степен прихваћености замјена за туђице који су изнијели хрватски илирци. Ту се показало да је од 155, 87 (83%) ријечи још у употреби (на примјер *двобој* умјесто *дуел*) а 18 (17%) их је замијењено интернационализмима (нпр. *архив* се данас користи умјесто *писмохрана*). Осталих 39 замијењено је другим словенским ријечима (тако се *узвик* користи умјесто предложено граматичког термина *медметак*). Тако је степен прихваћености +66.

Поређење индекса прихваћености ова три случаја лексичког планирања даје слику која је представљена у Табели 1.

Илирци	+66
Јавор	+68
Гласник	+41

Табела 1: Ниво успјешности три микроманевра лексичког планирања у дугом деветнаестом вијеку

Видимо да је степен прихваћеност у овом анализираном случају нешто нижи него у друга два. Међутим, узевши да је распон скале 200 поена (од -100 до +100), та је разлика сасвим мала, па се може рећи да су у то вријеме српски пуристички захвати били једнако успјешни као хрватски. Исто се тако може рећи и да је лексичко инжењерство у дугом деветнаестом вијеку било изузетно успјешно – у то су вријеме језички инжењери били пословични пуковници.

Ултратратки 21. вијек

Кад је у питању лексичко инжењерство након кратког двадесетог вијека, анализирани су у Šipka (2019) подаци из Langston и Peti-Stantić (2014) о лексичким интервенцијама у Хрватској крајем деведесетих година прошлог вијека. Тај узорак је доста мали, што је одређено ограничење овог истраживања, али су резултати консистентни са сопственом анализом сличних бошњачких покушаја у истом времену.

Langston и Peti-Stantić (2014:269) представљају податке за деведесете године двадесетог вијека код Хрвата, дакле период интензивног лексичког инжењерства. Мада је њихов узорак ограничен (свега 13 парова ријечи), он, уз сва ограничења, даје увид у одређене трендове. Подаци се односе на парове ријечи гдје се једна користила и прије деведесетих а друга унијета у општу употребу деведесетих (нпр. *пасош* према *путовница*). Ово двоје аутора посматрало је какав је однос одраније постојеће ријечи према новоуведеној прије деведесетих те након њих. Ако примијенимо постојећу мјеру прихватљивости, прихваћеност ријечи обухваћених лексичким инжењерством било је прије деведесетих – 33,77. За период после деведесетих аутори су посматрали корпус блогова, и ту је резултат – 10,72, у космополитски оријентисаним новинама био је – 5,29 а у националистичким +58.25. Видимо да постоји одређени врло ограничен успјех у прихватању нових ријечи у свим другим областима и огроман успјех у националистички оријентисаним новинама. Дакле, мада је намјера лексичких инжењера било подцртавање хрватског идентитета и етничка хомогенизација, овим

лексичким интервенцијама постигнуто је управо супротно – унутархрватска диоба на националисте, који ове нове ријечи досљедно користе и све остале, који их користе само спорадично. Више информација о позадини свих ових процеса може се наћи у Czerwiński (2005).

Langston и Peti-Stantić (2014:243-4) дају и податке анкете (поново узорак је мали и нерепрезентативан, што се мора узети као ограничење). У два наврата испитаници су се одговорили да ли сматрају како све интернационализме треба замијенити ријечима хрватског поријекла. Ако примијенимо описану мјеру прихватљивости и искључимо неутралне одговоре, резултати су овакви. Године 2000 – 58,4 се не слаже, 13,5 је неутрално, 30,7 се слаже; 2004 – 49,1 се не слаже, 13,8 неутрално, 37,29 се слаже. Дакле, прихватљивост је -27,7 у 2000. години а -11,9 у 2004. Разлика два временска периода може бити посљедица малог узорка, али оно што је битно јесте да је прихватљивост ове тврдње доста ниска.

Ови подаци су, наравно, ограничени, али су консистентни са сопственим истраживањем бошњачког лексичког инжењерства (детаљнији опис може се наћи у Šipka 2019). У бошњачком стандарду се, наиме, деведесетих проводило увођење ријечи и облика из хрватске варијанте (нпр. јучер умјесто јуче), да би се створила еквидистанца. Истовремено су у стандард уношене чисто бошњачке ријечи и облици (типа *лахко*, *мехко*), који су раније сматрани нестандартним. Истраживање је обухватило ову другу појаву, а ове ријечи и облике називаћемо, зарад краткоће, новобошњачким.

Прво је на текстовима из 2006. извршена пилот студија, гдје је формиран корпус на основу једног општег и једног исламски оријентисаног бошњачког гласила. Добијени резултати су представљени у табели 2.

	Старт Бих	Нови хоризонти
Укупно	28 0721	34 0070
Новобошњачких облика	176	5 527
	0,063%	1,625%
Новобошњачки, нпр.: *lah(a)k*	6	67
Неурално, нпр.: *lak*	63	1
Новоошњачки, нпр.: *amidž/da {j}i} dž*	10	44
Неутрално, нпр.: *uj/tet/stri*	10	4

Табела 2: Пилот истраживање новобошњачких облика у секуларном и исламском медију

Како је у пилот истраживању утврђено да је удио новобошњачких облика знатно присутнији у медију исламске оријентације, сачињена су два пуна корпуса: један секуларних новина и часописа а други оних исламске оријентације. Добијени су резултати представљени у табели 3

	Секуларни медији	Исламски медији
Појавница	997149	997861
Новобошњачких	754	1755
Постотак	0,076%	1,759%

Табела 3: Заступљеност новобошњачких облика у корпусима секуларних и исламских медија

На основу ова два корпуса израчунато је не само то колико новобошњачких ријечи има у корпусима, него и то који се проценат тих ријечи уопште користи. Генерисани су сви облици тих ријечи и добијени резултати из табеле 4.

Каテゴリја	Број облика	
Укупно	2 824	100%
Исламски корпус	373	13,21%
Секуларни корпус	177	6,27%

Табела 4: Кориштени у два корпуса од укупног броја новобошњачких облика

Оно што се види из предочених података је следеће. Прво, корпусна заступљеност ових облика је ниска (табела 3) а исто тако је низак удио кориштења оних који су обухваћени лексичким инжењерством (табела 4). Друго, како се из обје табеле види, заступљеност у оба ова смисла је знатно виша у исламском него у секуларном корпусу.

Оно што произлази, као из хрватских, тако из бошњачких података, јесте чињеница да су резултати лексичког инжењерства у ултракратком двадесет првом вијеку управо супротни од онога што су лексички инжењери жељели да постигну. Циљ је био хомогенизација сопствене етничке групе, а резултат је њено разбијање на основу употребе језика на оне који су више конзервативни (што на Балкану иде скупа са вишим нивоом национализма и религиозности), који онда новоуведене облике чешће користе и све друге, који их мање користе.

Закључци

На крају се може рећи следеће. Лексички инжењери прошли су пут од пуковника у дугом деветнаестом вијеку (гдје је оно што су намјерили у великој мјери било и остварено) до покојника у ултракратком двадесет првом вијеку (гдје су резултати лексичког инжењерства били у супротности с намјерама планера). Поставља се у вези с овим сасвим логично питање зашто је то тако.

Фактори који су одредили пут од пуковника до покојника могу се описати овако. Прво, сви типови ауторитета, како их је дефинисао Вебер, били су у дугом деветнаестом вијеку знатно изразитији него након кратког двадесетог вијека. Самим тим, лакше је било одређеним елитама проводити лексичко инжењерство на основу свог ауторитета. Друго, број корисника књижевног језика био је у то вријеме неупоредиво мањи у односу на данашњу ситуацију (огромна већина користила је само дијалекат, а било је мноштво неписмених). Тако су онда лексички инжењери дјеловали према знатно мањој маси корисника књижевног језика, што је знатно олакшавало ситуацију. Коначно, стандардни језик тада је био у процесу формирања а тај процес био је дио етницизацијских превирања, у смислу Брубејкера, па је било лакше проводити било какве интервенције, за разлику од данашњег стања, гдје су навике коришћења стандардног језика већ одавно укоријењене у маси његових корисника.

ЛИТЕРАТУРА

- Brubaker, Rogers 2004. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Brubaker, Rogers 2009. Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology* 35, 21–42.
- Czerwiński, Maciej 2005. *Język. Ideologia. Naród. Polityka językowa w Chorwacji a język mediów*. Kraków: Scriptum.
- Дружтво србске словесности 1847. *Гласникъ*, свезка I. Београд: Книгопечатня Княжества Србіє, 1847.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Грицкат, Ирена 1964. Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века, *Наш језик* 1964, XIV н. с., св. 2–3, 131–140.
- Грицкат-Радуловић 1996. Наука о језику у делатности Академије, *Глас САНУ* CCCLXXIX, Одељење језика и књижевности, књ. 15, 1–83.

- Herrity, Peter 1978. Attitudes in Serbia in the Second Half of The Nineteenth Century. *The Slavonic and East European Review* Vol. 56, No. 2 (Apr., 1978), 202–223.
- Huemer, Michael 2013. *The Problem of Political Authority: An Examination of the Right to Coerce and the Duty to Obey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ивић, Милка 1999. Година 1847: I свеска Гласника Друштва српске словесности, у: (ур. Предраг Палавестра) *Година 1847. у српској књижевности и култури : 150 godina касније*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1999, 45–52.
- Јавор 1863. Почнимо пречишћавати језик. *Јавор*, Нови Сад
- Кашић, Јован 1981. Стварање лексичке норме током прве половине XIX века. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, 1981, 10/1: 69–76.
- Langer, Nils and Nesse, Agnete 2012. Linguistic Purism. In: *The Handbook of Historical Sociolinguistics* (pp. 607-625). John Wiley and Sons.
- Langston, Keith and Anita Peti-Stantić 2014. *Language planning and national identity in Croatia*. London: Palgrave Macmillan
- Милановић, Александар 2017. Вук Караџић у Друштву српске словесности, у: Бојовић, Злата (ур.) *Књижевност и језик у Друштву српске словесности*. Београд: САНУ, 31-44.
- Milroy, James and Lesley Milroy 2012. *Authority in language: Investigating standard English*, 4th edn. Oxford: Routledge
- Младеновић, Александар 1988. Стеријина схватања о термилошком речнику и грађанској ћирилици, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 1988, XXXI/1, 137–143.
- Smakman, Dick 2012. The definition of the standard language: a survey in seven countries. *International Journal of the Sociology of Language* Volume 2012, Issue 218. Nov 2012.
- Суботић, Љиљана 2007. Још једном о Стерији и „Називословним речима”. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Београд, 2007, 36/1: 215–224.
- Шипка, Данко 2018. Прихватљивост микроманевара лексичког планирања: истраживање случаја, *Наш језик* 2018/2, 23-33
- Šipka, Danko 2019. *Lexical Layers of Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Шипка, Данко 2019. Рјечници као средство успостављања идентитета. *Наш језик* 50, 2, 367-384.
- Шипка, Данко 2022а. *Словенски језици: генеалозија и идеологија*. Београд: Савез славистичких друштава Србије.
- Шипка, Данко 2022б. Прилог изучавању српског пуризма: квантитативна анализа случаја. *Наш језик* 2023/2, 37-47
- Thomas, George 1988. *The Impact of the Illyrian Movement on the Croatian Lexicon*. München: Verlag Otto Sagner.
- Thomas, George 1991. *Linguistic Purism*, London & New York: Longman
- Weber, Max 1919. *Politik als Beruf*. Ditzingen: Reclam.

Danko Šipka

Arizona State University, Tempe

FROM RITCHES TO RAGS: LEXICAL ENGINEERING IN THE 19TH AND
21ST CENTURY

Summary

The present paper addresses Serbo-Croatian lexical engineering, i.e., conscious efforts to introduce new words, during the 19th century and the end of the 20th century. The analysis uses Hobsbawm's periodization, Webber's types of authority, and Brubaker's model of ethnic groups as its theoretical underpinnings. The analysis of various attempts at lexical engineering among the Southern Slavs has shown that they were highly successful during the 19th century and largely unsuccessful at the end of the 20th century. There are multifold reasons for this. First, the authority of any kind was much stronger in the 19th century. Second, the base of the users of the standard language variety was much narrower in the 19th century, making introducing any changes easier. Finally, at that time, unlike in the 20th century, there were no established habits of using a particular variety of the standard language variety, which, again, made the introduction of changes easier.

Keywords: authority, language planning, lexical engineering, elites, ideological maneuvers.